

L. Wagenaar, *Galle, VOC-vestiging in Ceylon. Beschrijving van een koloniale samenleving aan de vooravond van de Singalese opstand tegen het Nederlandse gezag, 1760* (Dissertatie Leiden 1994; Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1994, 248 blz., f55,-, ISBN 90 6707 333 4).

Zelden is een proefschrift zo rijk geïllustreerd en mooi vorm gegeven als dit boek van Lodewijk Wagenaar. Veel verbazing hoeft dit echter niet te wekken als men bedenkt, dat de auteur niet verkeert in de enigszins 'saai' omgeving van een universitaire of andere wetenschappelijke instelling, maar conservator is bij het Amsterdams historisch museum. Wagenaar baseert zijn boek derhalve niet alleen op tekstuele bronnen, maar evenzeer op nauwkeurige beeldresearch, dat wil zeggen op kaarten, gravures, tekeningen en foto's. De geschiedenis van Galle wordt door deze benadering duidelijk op het netvlies van de lezer vastgelegd.

In Galle is nog veel van de Nederlandse tijd terug te vinden, zoals bijvoorbeeld de verdedigingswerken, het grote pakhuis, de gereformeerde kerk en diverse woonhuizen. De regering van Sri Lanka is zich bewust van de historische betekenis van het oude centrum en het is aan haar te danken dat Galle in 1988 op de World Heritage List van UNESCO is geplaatst. Sindsdien heeft de monumentenzorg in het stadje belangrijke vooruitgang geboekt, niet in de laatste plaats door het toedoen van de Galle Heritage Foundation, een gezamenlijk initiatief van particulieren en vertegenwoordigers van diverse overheidsinstellingen.

Wagenaar wil in deze studie een beschrijving geven van een Compagniesnederzetting in zijn diverse aspecten: als gemengde etnische gemeenschap, als VOC-haven en als sub-centrum van koloniaal bestuur. Het VOC-archief betreffende Galle in de National Archives of Sri Lanka in Colombo bleek echter zo rijk aan informatie te zijn, dat een strikte beperking in de tijd noodzakelijk was. De jaren omstreeks 1760 werden door Wagenaar uiteindelijk uitverkoren om twee redenen: 1 omdat de ontwikkeling van de koloniale stedelijke gemeenschap toen reeds was 'uitgekristalliseerd'; 2 omdat de eind 1760 uitbrekende opstand tegen het Nederlandse gezag veel duidelijk zou kunnen maken over de relatie tussen de VOC en de inheemse bevolking.

De VOC komt in deze studie duidelijk naar voren als een koloniale staat en slechts in geringe mate als een handelsorganisatie. Ceylon stond als zodanig niet alleen; in veel gebieden waar de VOC in de achttiende eeuw actief was beschikte zij over enigerlei 'soeverein' gezag. In vijf à zes hoofdstukken wordt de structuur van de enige duizenden inwoners tellende gemeenschap van Galle door Wagenaar beschreven. Het was een multi-etnische samenleving, die voor haar bestaan sterk afhankelijk was van de VOC als werkgever. Een samenleving waar in de achttiende eeuw niet langer het Portugees maar het Nederlands en het Singalees de dominante talen waren geworden. Bij het personeel van de VOC valt op dat diegenen die de kantoren en de ambachtelijke werkplaatsen bevolken in meerderheid van gemengd Europees-Aziatische afkomst waren. Het garnizoen daarentegen was hoofdzakelijk van Europese afkomst.

Het sterke punt van dit boek is de gedetailleerde beschrijving van de stedelijke gemeenschap. De relaties van de stad met het omringende Singalese platteland in vreedstijd blijven echter wat onderbelicht. Het hoofdstuk waarin dat element centraal staat — hoofdstuk 8 — is het kortste van het hele boek. Een poging tot een meer systematische analyse van de betekenis voor de inheemse maatschappij van de opgesomde leveranties aan de VOC had niet misstaan. Zo komt de lezer ook weinig tot niets te weten over de activiteiten van de particuliere scheepvaart in de haven van Galle, over de betekenis van Galle als marktplaats voor de regionale economie en over het grondbezit van stedelingen buiten de stad. Wellicht dat de auteur bij een andere gelegenheid daar nog eens zijn licht over kan laten schijnen. Gezien zijn uitzonderlijke kennis van Ceylonse zaken en zijn nauwkeurigheid in onderzoek moet dat tot belangwekkende resultaten leiden.

J. H. van Swinden, *Beschrijving van het Eisinga-planetarium te Franeker, 1780. Het leven van Eisinga en eene geschiedenis van zijn planetarium*, W. Eekhoff, 1851. *Leven en werken van prof. J. H. van Swinden*, M. A. M. van Hoom, ed. (Franeker Van Wijnen, 1994, xxxiv + viii + 164 blz., ISBN 90 5194 105 6).

De viering van de tweehonderdvijftigste geboortedag van Eise Eisinga (1744-1828), de maker van het bekende planetarium in Franeker, is mede opgeluisterd door deze uitgave met bovenstaande samengestelde en door haar omvang onduidelijke titelbeschrijving.

De 'Beschrijving ...' (53-164) van het planetarium door Van Swinden, geeft uitleg over de informatie die van het apparaat valt af te lezen. Het boek is daarmee een 'gids' voor het planetarium en (evenals het planetarium zelf) een poging tot popularisering van de sterrekunde voor de geïnteresseerde leek. Eisinga's instrument bestaat trouwens uit meerdere delen: het planetarium, een hemelsplein (om de schijnbare beweging van de sterren en de zon aan de hemel te tonen) en zonne- en maanwijzers. De eerste druk van het werk is uit 1780. Deze fotografische herdruk van de derde druk van 1851 bevat hoofdstukjes met verbeteringen uit 1824 en 1851. Het relaas is geïllustreerd met een grote uitklaplaan van het planetarium.

Het artikel van M. A. M. van Hoorn, 'Jan Hendrik van Swinden (1746-1823). Een gemeenebestgezend geleerde' (ix-xxvii), dat aan de fotografische herdruk voorafgaat, is een biografische schets op basis van literatuurstudie. Van Swinden was van 1767 tot 1785 als hoogleraar werkzaam aan de Franeker academie. Zijn leeropdracht omvatte logica, metafysica en 'filosofie' (hier viel ook natuurkunde onder). Tevens deed hij waarnemingen op het gebied van de meteorologie, het aardmagnetisme en het noorderlicht. In het jaar 1785 aanvaardde hij een professoraat aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam. Hij werd naast zijn wetenschappelijke werk ook politiek en maatschappelijk actief. Zo was hij een van de voorstanders van de invoering van het metrieke stelsel. Het is vreemd dat de auteur in dit artikel noch Eisinga noch zijn planetarium noemt.

'Het leven van Eisinga en eene geschiedenis van zijn Planetarium' door W. Eekhoff (1-45) is een enigszins verouderd exposé; dat stamt dan ook uit 1851. We lezen dat Eise Eisinga zijn vader (en een oom) in beroep en hobby's navolgde; hij werd wolkammer van beroep en hield zich in zijn vrije tijd bezig met de beoefening van reken- en meetkunst en astronomie. Hij vestigde zich in 1768 in Franeker als wolkammer. Begin 1774 werd een boekje gepubliceerd waarin rampspoed werd voorspeld als gevolg van een aanstaande conjunctie (samenstand) van planeten. Dit astrologische werkje zaaide flink wat paniek onder de bevolking. Eisinga kwam toen op het idee om in zijn huis een planetarium te bouwen, zodat de mensen konden zien dat de planeten onmogelijk bij elkaar in de buurt kunnen komen. De bouw van het planetarium (in de zoldering van zijn slaapkamer) duurde van 1774 tot 1780. Professor van Swinden raakte na een aantal bezoeken behoorlijk onder de indruk van het apparaat. Hij publiceerde zijn *Beschrijving ...* in 1780 om de aandacht van het publiek op het kunststuk te vestigen en om uit te leggen hoe vernuftig en waarheidsgetrouw het apparaat werkte. In 1787 kwam het voortbestaan van het planetarium in gevaar. Eisinga was als lid van de Patriots-gezinde vroedschap van Franeker actief geweest en sloeg op de vlucht. Hij werd in 1791 alsnog gearresteerd en in april 1792 veroordeeld tot 5 jaar verbanning uit Friesland. Dankzij de omwenteling van 1795 kon hij eerder terugkeren en in 1796 kreeg hij zijn huis, met het verwaarloosde planetarium, terug. In de loop der jaren werd het planetarium beroemd en uiteindelijk besloot Koning Willem I tot aankoop van het huis/planetarium voor het rijk. Eise Eisinga stierf twee jaar na de officiële overdracht.